

ISSN 1609-7742

Наукові праці

Випуск 14. 2003

ІСТОРІЯ
ТЕХНІКА
ЕКОЛОГІЯ
ФІЛОЛОГІЯ
ЕКОНОМІКА
ПЕДАГОГІКА
ПОЛІТОЛОГІЯ

Серія

ІСТОРІЯ

Котляр Ю.В.	Нова економічна політика в історичних дослідженнях XX-XXI ст.	88
Балягузова О.Ю.	Джерела до історії розколу в українському православ'ї 20-х рр. XX ст. на Півдні України	96
Стремецька В.О.	Методи ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності у 1920-1930-ті роки (на матеріалах Миколаївщини).....	102
Міронова І.С.	Краєзнавча робота серед національних меншин Півдня України у 1920-30-ті роки	107
Шипік Н.Ф.	Репатріанти-трудоармійці у повоєнному Донбасі	112
Саржан А.О.	Розвиток машинобудування у Донбасі у другій половині 40-х – у 70-х роках XX ст.	118
Донець А.С.	Матеріальна зацікавленість селян України в результатах своєї праці в ході проведення реформ 1953-1965 рр.	125
Концур В.В.	“Червоні кутки” в контексті ідеологічної діяльності профспілок (середина 50-х – середина 60-х рр. XX ст.)	131
Мазур О.О.	Причини загострення продовольчого питання в Україні в кінці 70-х – на початку 80-х років XX ст.	136
Киричук Т.М.	Суспільно-політичні та соціально-економічні передумови виникнення молодіжного неформального руху у 80-х рр. XX ст.	141
Бушин М.І., Мальцева С.В.	Школа як осередок духовного життя українського села у 90-х рр. XX ст.	145
Лисенко А.І.	Правовий механізм забезпечення рівноправ'я чоловіків і жінок та діяльність жіночих організацій (1991-2001 роки)	151
Рощина Л.О.	Система фінансування і матеріальна база православних навчальних закладів України у 1991-2001 рр.	155
Кириєнко С.І.	Деякі тенденції сучасних фольклористично-народознавчих досліджень Південного регіону	160
Храмова-Баранова О.Л.	Аналіз розвитку інституційних центрів з метрології в Україні	165
Пронь С.В.	Домінуючі проблеми повоєнного розвитку Японії та позиція США (на прикладі роботи Сан-Франциської конференції 1951 року)	169

УДК 94(477):314.745.4

Шипік Н.Ф., Донецький національний університет

Шипік Наталія Феофанівна (1971 р.н.). Закінчила історичний факультет Донецького національного університету у 1993 р. Аспірантка кафедри історії України ДонНУ. Тема кандидатської дисертації: "Демографічні процеси у повоєнному Донбасі".

Репатріанти-трудоармійці у повоєнному Донбасі

Стаття присвячена маловивченій проблемі – становищу одного з повоєнних соціумів репатріантів-трудоармійців. Автор показала, що спрямування до Донбасу потоку громадянських репатріантів зумовлювалося потребами регіону в робочій силі. Висвітлені умови життя й праці цієї категорії населення, які оцінені як незадовільні. Це, в свою чергу, посилювало бажання звільнитися з таких трудових батальйонів.

Clause is devoted semi-studded to a problem – a situation of one of postwar social communities – repatriation-labor army members. The author has shown, that the direction to Donbass of flow civil repatriations was predetermined by needs of region for a labor. The covered conditions of life and work of this category the population, which are appreciated as unsatisfactory. It, in turn, strengthened desire to be released from such labor battalions.

Особливістю соціального складу повоєнного суспільства була поява нових соціумів. Одним із таких, породжених війною, у повоєнному Донбасі були репатріанти. Їхній потік не був єдиним. Виділялися громадянські репатріанти, більшість з яких поверталася в Донбас додому, та трудоармійці, що прибували організовано, у складі так званих робітничих батальйонів. Розгляд кола питань, пов'язаних з перебуванням трудоармійців у Донбасі, зокрема чисельність, виробничі та житлово-побутові умови, дозволить визначити місце цієї групи в загальнорепатріаційному потоці, порівняти з іншими категоріями репатріантів, побачити дії окремих політичних, економічних та правових інститутів та визначити їх роль у відбудові Донбасу. Вивчення зазначеної теми покаже негативні наслідки невільної, примусової праці.

У зв'язку з існуванням архівного табу СРСР щодо репатріаційної тематики раніше торкнулися питання трудоармійців іноземні дослідники. Так, нащадок Л.М.Толстого, автор книги "Жертви Ялти", зі слів колишнього офіцера НКВС першим визначив їх частку серед всього репатріаційного загалу, виділив поміж і регіонів Донбас і Кузбас [2]. Після відкриття доступу до архівних джерел російській історик В.Земсков привернув увагу до трансформації трудоармійців у напрямку від "артбатальйонного становища" до "звичайних громадян". Наприкінці 90-х років ХХ ст. дослідник П.Полян показав чисельний склад робітничих батальйонів у межах СРСР, примусовий характер їх формування, розглянув питання їх реабілітації та деякі інші [3]. В межах Донбасу питання трудоармійців

розглянуто не було. Тому в даній здійснюється спроба розглянути перепитання на прикладі Ворошиловградської (нині – Луганської) області.

Батальйони згідно з постановою комітету оборони (ДКО) від 18 серпня 1945 р. формувалися з військових Червоної армії звільнених з полону, якщо вони не служили в німецьких або колабораціоністських формаціях, та з цивільних репатріантів [1].

Потреби Донбасу впливали на рішення про розміщення значної частини трудармійців саме в Україні. Якщо в цілому по СРСР їх чисельність становила 608,1 тис. чол. (11,5% від всіх репатріантів) [4], то тільки до Ворошиловградської області у складі робітничих батальйонів було направлено 60,6 тис. репатріантів, або 10% усіх трудармійців [5]. Лише у вересні 1945 р. було дозволено надіслати в Сталінську область 60 тис. військовополонених [6]. Про сферу застосування їх праці говорить П.Полян: “Найчастіше направляли в Донбас на відбудову та експлуатацію шахт або на лісозаготівлю” [7].

1 вересня 1945 р. на засіданні бюро Сталінського обкому КП(б)У були намічені заходи щодо матеріально-побутового влаштування трудармійців, проходження технімуму, організації харчування на підприємствах, що приймали нових робітників. Так, керівники вугільних комбінатів, трестів та відбудовчо-монтажних управлінь відповідали за ремонт та відбудову гуртожитків, обладнання їх твердим і м'яким інвентарем, організацію 3-разового харчування. Партійні органи, “враховуючи особливість контингенту”, мали здійснювати масово-політичну роботу [8].

В довідці “Про хід фільтрації репатріантів, що перебували у складі робітничих батальйонів на території Ворошиловградської області” станом на 23 квітня 1946 р. начальник обласного управління МДБ доповідав, що вони прибували з жовтня 1945 р. по січень 1946 р., їх було розподілено між 13 трестами та двома заводами групами від 1513 чол. до 7854 чол. Найбільша їх кількість спостерігалася в трестах “Краснолучвугілля”, “Першотравневевугілля” та “Ворошиловвугілля”, як показано в таблиці.

Розподіл трудармійців між підприємствами Ворошиловградської області наприкінці 1945 – на початку 1946 рр. [9]

Трести	Кількість прибулих	№	Трести, підприємства	Кількість прибулих
“Кадіїввугілля”	2451	9	“Свердловвугілля”	4379
“Брянськвугілля”	3397		“Краснолучвугілля”	7854
“Лисичанськвугілля”	4138		“Фрунзевугілля”	2507
“Ворошиловвугілля”	6900		“Боково антрацит”	5071
“Кіроввугілля”	1500		“Краснодонвугілля”	5370
“Кадіївшахтбуд”	3310		з-д Ворошилова	2272
“Лутугіневугілля”	2192		Рубежанський хімкомбінат	1513
“Першотравневевугілля”	7696		Всього	60550

Репатріантів працевлаштовували, головним чином, у вугільну промисловість незалежно від колишнього фаху. Вибіркова перевірка, яка охопила 31,5 тис. чол., зайнятих на підприємствах Ворошиловградської області, показала, що 1177 чол. ще до війни володіли певними професіями [10]. В трудовій армії Ворошиловградщини були представники 51 національності [11].

Не всім прибулим підходила робота під землею за медичними показниками. За матеріалами держперевірки, серед скарг репатрійованих було виявлено випадок з робітником Мезенцевим,

який працював теслярем шахти № 157 Краснянського району. Незважаючи на те, що він страждав на міокардит серця (пред’явлено медичну довідку), було прийнято рішення про переведення на підземні роботи. Після його відмови, внаслідок бюрократичної тяганини і бездушного ставлення, Мезенцев 20 днів не отримував хліба та харчування в їдальні, хоча продовжував працювати теслярем на шахті [12].

Взагалі всі начальники шахт відзначали хорошу роботу репатрійованих. У середньому виконання норм виробітку по трестах комбінату

“Ворошиловградвугілля” складало 83,4%, а по окремих трестах – 90%, незважаючи на нестачу спецодягу та взуття. Траплялися випадки, коли за невихід на роботу з цієї причини судили, а праця засуджених була більш вигідною для виробництва, бо з їх зарплатні утримували 20% [13].

З метою максимальної працевіддачі трудармійців на виробництві застосовувалися певні заходи заохочення. Одним з них було одержання відпустки за сумлінну працю або з огляду на сімейні обставини. Питання про відпустку вирішувалося керівником підприємства за згодою з органом “Смерш” і командиром батальйону [14]. Крім того, репатріантам за сумлінну роботу видавали талони на придбання дефіцитних товарів, однак робітники скаржилися, що не завжди могли одержувати по них необхідні речі [15].

Прибулих трудармійців розташовували у гуртожитках типу “барак” по 120-180 чол., в яких було холодно, брудно, відсутні вода і світло, на що скаржився, зокрема, вибійник шахти № 157 Краснянського району Гуменюк. В таких бараках на кожного робітника по комбінату “Ворошиловградвугілля” припадало 3 кв. м, а по окремих трестах – від 2,4 до 3,7 кв. м. Мінімальна житлова площа була зафіксована в деяких гуртожитках тресту “Ворошиловвугілля” – 0,8 кв. м [16].

Обстеження гуртожитків фіксувало їх санітарний стан. Так, позитивно оцінювалось житло Краснянського шахтоуправління: “В гуртожитку чисто, вошей та клопів не виявлено, всередині побілено, підлога миється щоденно. Постільними речами забезпечені повністю. Більшість репатрійовані сплять на тапчанах, ліжок мало... Прання постільної білизни відбувається не регулярно... Житлова площа на кожного репатрійованого 3,2 м. Є бачки з водою, хоча і не кип’яченою. Лазні примітивні, деякі з них не забезпечені водою через водопроводи, внаслідок чого воду доводиться підвозити” [17]. Незадовільний стан гуртожитку проявлявся у скупченості, брудні. Так, гуртожиток № 2-біс тресту Ворошиловвугілля “брудний, серед робочих – завошивленість”. У гуртожитку шахти ім. Сталіна “ковдр не видано, натільна білизна видана не всім, внаслідок чого 80 чол. ходять без сорочки, аналогічне становище з видачею постільної білизни...” [18]. Загальною бідою була нестача мила і репатріанти не мали можливості митися після роботи [19].

Харчувалися трудармійці в їдальнях підприємств. У квітні 1946 р. відбулася державна пере-

вірка, яка виявила в них ряд недоліків. “Їдальня шахти 3/14 Краснянського шахтоуправління посудом не забезпечена, їжу подають у кустарних мисках, виготовлених на місці з консервних банок. Але навіть таких мисок не вистачає. На 300 прикріплених було лише 27 мисок... Котли нелуджені, внаслідок чого приготовлена в них їжа недоброякісна. На день перевірки їдальні комісією каша була синя і непридатна для вживання, хліб, який надходив до їдальні, погано випекли, і репатріанти заявляли, що такий він постійно. З такого хліба, як вони казали, “можна ліпити коників”.

В їдальні Краснодонського управління хліб виявився дуже смачним, але згідно з заявою буфетниці його було приготовлено спеціально заради комісії. Перевіркою норм їжі встановлено факти неповної видачі продуктів. За заявою репатріантів таке обкрадання відбувалося систематично. Громадський контроль в їдальнях був відсутній. Профспілкова організація цим питанням не займалася.

В довідці про стан матеріально-побутового влаштування репатріантів по тресту “Ворошиловвугілля” зафіксовано ряд порушень. Замість належного другого блюда з нормою м’яса 47 г, фактично його було в 2 рази менше. В ряд їдалень готувалась їжа несмачна, недоброякісна, капуста, горох, квасоля в борщі недоварені, м’ясо консерви розбавляли водою для відповідності ваги. Буфетник їдальні замість розмінної монети використовував марки, причому приймав від робітників нові, а сам видавав тільки використані [20].

Перебування протягом тривалого часу в німецькому полоні або в німецькій каторзі обумовило особливе значення розгортання серед репатріантів масово-політичної роботи. Вона стримувалась “на закріплення цього контингенту на шахтах та підприємствах вугільної промисловості, на виконання та перевиконання виробничих завдань”. Ще до приїзду репатріантів з цією метою було намічено виділити кращих агітаторів з числа партактиву міськрайкомів партії, розробити спеціальні теми бесід, лекцій та доповідей, у яких висвітлювалися героїчні подвиги народу в тилу та на фронтах або під час тимчасового знаходження в окупації, героїчну працю шахтарів по відродженню шахт, міст, робітничих селищ [21].

Типові заходи масово-політичної роботи описані в довідці Краснодонського райкому партії: “Прибулих зустрічали працівники райкому

партії та представники громадськості. На більшості шахт, куди прибували репатріанти, були проведені мітинги та збори, присвячені зустрічі кадрових гірників з прибулими з неволі радянських громадян. Керівники шахт, які виступали на зборах, розповідали про значення швидкої відбудови шахт, про значення вугілля у всьому нашому житті. Робітники райкому партії розповідали про великі досягнення гірників району в справі відродження шахт і закликали прибулих включитися до активної роботи по відродженню соціалістичного Донбасу” [22]. Ці заходи були часткою офіційно-типульної роботи. А поза нею...

Репатріанти скаржилися на негативне ставлення до себе місцевого керівництва. “Наш начальник у листопаді 1945 р. заявив нам, що ви не наші люди, ви зрадники, а це для більшості велика образа”, – розповів комісії робітник шахти №3-4 Кінжаєв. Заступник секретаря первинної парторганізації, виступаючи перед репатріантами, сказав: “Я вас називаю товаришами з боєм у душі, і язик мій з трудом вимовляє це слово, бо ви не товариші, а зрадники Батьківщини” [23].

Образливе ставлення до трудармійців одного з таких керівників (заступника начальника шахти № 4-3-біс тресту “Краснодонвугілля”) підштовхнуло репатріантів до колективної скарги. Її перевірка показала, що “заступник начальника шахти і до останнього часу продовжує грубо ставитися до репатріантів, обзивати їх всякими словами, чим деморалізує робітників. Якось він заявив: “Ми будемо вас годувати, як циган кобилу, щоб ви скоріше поздохали”. Як наслідок, усі репатрійовані висловили загальне незадоволення його поведінкою, що тероризувала їх побут і працю, та просять його усунути, після чого підвищать продуктивність праці”. Негативне ставлення до репатріантів не було випадковістю. Це свого роду психологічна установка воєнного часу, яку сформувало військово-працевалебне право, за яким радянських полонених вважали зрадниками Батьківщини і судили за законами воєнного часу. Але стало зрозумілим, що подібна поведінка керівників може стати перешкодою на шляху максимального їх трудового використання: “...Багато керівників шахт та парторганізацій не зрозуміли важливості політично-освітньої та масової роботи серед репатріантів та вказівок про те, що репатріанти повинні стати сталими кадрами вугільної промисловості”. Практика “огульної недовіри” була засуджена, дехто з керівників одержав догану [24].

Особливі надії на зміну свого становища колишні військовополонені пов’язували з діяльністю Державної комісії, створеної наказом НКВС від 8 вересня 1945 р. для перевірки (фільтрації), яка повинна була завершити свою роботу протягом 2-3 місяців. Але за станом на 23 квітня 1946 р. було перевірено 44 тис. 975 чол. Лише після повної перевірки переходу в постійні кадри, повної паспортизації і постановки на військовий облік робітничі батальйони могли бути розформовані. До того часу робітники продовжували числитися у їх складі, були підпорядковані командуванню та повинні були виконувати всі правила проходження служби в трудовій армії [25]. Станом на квітень 1946 р. профільтровані репатріанти майже повним складом переходили в постійні кадри промисловості.

Документи, що їм видавали, були особливими – однорічні паспорти або тимчасові посвідчення на півроку. Спосіб видачі теж незвичайний – “організованим шляхом” – через виїзд працівників паспортного столу на шахту. Тут же на місці паспорти відбирали відділи робітничого нагляду тресту, а замість них видавали спеціальні посвідчення. В умовах повної паспортизації міських поселень регіону це означало приписку до підприємств. Таку паспортизацію в масовому масштабі очікували з 1 травня 1946 р., а повне розформування робітничих батальйонів було намічено здійснити до 1 липня 1946 р. [26].

Незабаром почала складатись і нормативна база щодо звільнення від роботи “переданих у постійні кадри промисловості”. Першим кроком став Указ Президії Верховної Ради СРСР від 30 вересня 1946 р., за яким право залишення підприємства у випадку переїзду до місця постійного проживання отримали інваліди. До того ж Указ поширив на категорію “переданих...” пільги, передбачені демобілізованим, і діюче законодавство про працю [27].

В 1946-1948 рр., слідом за демобілізованими військовослужбовцями Червоної армії певного віку, дозвіл повернутися в місця довоєнного проживання отримали їх ровесники з колишніх робітничих батальйонів. Згідно з рішенням Ради Міністрів СРСР від 13 квітня 1946 р., 2 жовтня 1946 р., 12 червня 1947 р. до себе на Батьківщину могли повернутися мешканці Литви, Латвії, Естонії, Грузії, Вірменії, Азербайджану (крім турок-месхетинців, курдів, німців та деяких інших) [28].

На початок формування законодавства про звільнення “переведених в постійні кадри про-

мисловості” репатріантів припадає друга за драматизмом подія в їх житті після полону та каторжних робіт – голод. Завдяки роботі МДБ СРСР по таємному контролю кореспонденції у квітні-травні 1947 р. під час “матеріально-побутових труднощів” до нас дійшли листи колишніх військовополонених. Серед них лист Рудниченка, робітника шахти “Смолянка”: “Я став худий, як тіль, від голоду ноги пухлі, навіть боляче ходити. Страшно на себе дивитись, залишилися сама шкіра та кістки. Взагалі зараз у мене такий стан настає, який був у полоні. Згадую полон і порівнюю з цим життям. Просив звільнити – відмовили, не знаю яким чином мені вирватися звідси. Хочу бігти куди очі дивляться, а спіймають – хай судять, помру за ґратами, але не від голоду на волі” [29].

Кількість “переданих у постійні кадри” протягом часу зменшувалась. Згідно з листом заступника голови Держплану Г.Косяченка від 9 березня 1948 р. на ім’я Ворошилова було відмічено: “В цей час, за даними міністерств, працює на підприємствах та будівництвах з числа репатріантів у вугільній промисловості західних районів близько 47 тис. чол...” В тому ж листі було відзначено, що приймати рішення про звільнення від роботи всіх колишніх репатріантів немає необхідності. Кожний випадок звільнення пропонувалося вирішувати окремо керівниками підприємств і будівництв [30]. Такі міркування скоріш за все були продиктовані нестачею робочої сили.

Яким чином керівниками підприємств вирішувалися питання звільнення з роботи, можна дізнатися з листів, які в 1949 р. надходили до Верховної Ради УРСР, особисто Хрушову, в обласні відділи у справах репатріації від репатрійованих та їхніх рідних. Головним питанням цих листів було саме звільнення з роботи. “Нас привезли сюди і сказали: ось ваше місце і тут ви повинні працювати, а коли наш термін скінчиться?” “Чи, може, я не такий громадянин Радянського Союзу і користуюсь не тими ж правами, що всі інші?” Вони бажали знати, чому навіть після 4 років праці на відбудові шахт вони не можуть повернутися додому. При зверненні до безпосередніх керівників вони отримували відповіді: “для вас звільнення з роботи немає”, “ви репатрійовані і працюєте” тощо. Серед авторів таких листів були різні люди, іноді з дуже драматичною долею. Таким був мешканець Алтайського краю С.Є.Нікулін, який був покликаний в Чер-

вону армію ще в 1939 р., брав участь в боях, потрапив у полон, потім у складі робітничого батальйону в Донбас і таким чином вже 10 років не бачив рідних [31].

Якщо більшість запитів у 1949 р. після втручання обласних відділів у справах репатріації мали позитивне вирішення, то в 1950 р. обласні відділи отримали лист з республіканського відділу про те, що “звільнення кадрових робітників вугільної промисловості вирішує міністр або заступник міністра вугільної промисловості СРСР”, і порекомендували “за цим питанням громадянам звертатися до міністра” [32].

Таким чином, повоєнні матеріальні труднощі, житлові негаразди, які відчувало все населення Донбасу, на трудармійцях позначилися в більш концентрованому вигляді. Особливістю їх перебування була військова організація праці, віддаленість від родини, невпевненість у майбутньому (вони не знали, чи працюватимуть на шахтах чи будуть відправлені в інші місця), психологічне напруження. Трудармійці зробили помітний внесок у відбудову регіону, але формування з них постійного прошарку вугільників було тісно пов’язано з переліченими вище труднощами. Кількість їх у Донбасі меншала. За неможливістю влаштувати свою родину вони намагалися виїхати додому. Після переводу з робітничих батальйонів вони за своїм статусом наблизилися до звичайних репатріантів, але залишалися “чужими серед своїх”, поміж основного загалу радянських людей. Лише в 1956 р. комісія під керівництвом маршала Г.К.Жукова визнала правовий безкрай щодо колишніх військовополонених, були внесені пропозиції щодо виправлення перегинів. Постанова Ради міністрів СРСР від 29 червня 1956 р. зобов’язала “партійні, радянські, профспілкові, комсомольські та господарські органи повністю ліквідувати різного роду обмеження щодо колишніх військовополонених, які мали місце в практиці їх роботи” [33].

Перспективи подальшого вивчення теми пов’язані з розширенням її джерельної бази, зокрема із залученням документів архіву СБУ України. Це дозволить уточнити відомості про кількісний склад репатріантів в цілому і їхньої складової частини – трудармійців, зокрема. Окрім цього, доцільно висвітлити тему відносно Сталінської області та провести порівняння з іншими областями й регіонами України.

Література

1. Земсков В.Н. Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1944-1956) // Социологические исследования. – 1995. – № 5. – С. 10.
2. Толстой Н. Жертвы Ялты / Под общ. Ред. А.И.Солженищина. – Париж, 1988. – 529 с.
3. Земсков В.Н. Вказ. пр.: Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остербайтеров на чужбине и на родине. – Москва: РОССПЕН, 2002. – 896 с.
4. Полян П. Вказ. пр. – С. 521.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). ф. 1, оп. 76, спр. 1083, арк. 108.
6. Державний архів Донецької області (ДАДО), ф. 326, оп. 2, спр. 876, арк. 94.
7. Полян П. Вказ. пр. – С. 532.
8. ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 720, арк. 4.
9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 76, спр. 1083, арк. 108.
10. Ibid., арк. 111.
11. Ibid., арк. 110.
12. Ibid., арк. 4.
13. Ibid., арк. 12, 56.
14. Ibid., арк. 93.
15. Ibid., арк. 5.
16. Ibid., арк. 4, 22, 55.
17. Ibid., арк. 2, 3.
18. Ibid., арк. 55.
19. Ibid., арк. 3.
20. Ibid., арк. 3, 4, 56.
21. ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 720, арк. 4.
22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 76, спр. 1083, арк. 27, 28.
23. Ibid., арк. 5, 6.
24. Ibid., арк. 6, 7.
25. Ibid., арк. 91, 92.
26. Ibid., арк. 92.
27. Земсков В.Н. Вказ. пр. – С. 10.
28. Ibidem.
29. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4587, арк. 84.
30. Земсков В.Н. Вказ. твір. – С. 10.
31. ДАДО, ф. 2497, оп. 1, спр. 921, арк. 33, 34, 35, 61, 65, 97.
32. Ibid., спр. 927, арк. 4.
33. Полян П. Вказ. пр. – С. 590.

Надійшла до редколегії 21.10.2003 р.